

KUTSAL KIRGIZ KALPA I

*Metin ARIKAN**
*İsmail Turan KALLİMCI***

ÖZET

Bugün Kırgızistan'da kalpak, sadece millî ve dinî bayramlarda hatırlanan ve köylerde giyilen bir baş giyimi değil; tahtı renkleri, üzerindeki motifler ve yapısı ile mitolojik dönemden destan dönemine, destan döneminden günümüze kadar uzanan halk felsefesinin Kırgız Türklerince ya atılan en somut örneklerinden biridir. Kırgızistan'ın her yerinde, toplumsal statüsü ne olursa olsun hemen her Kırgız erkeğinin başında görebileceğimiz kalpak, bu özellikleriyle sadece Kırgız kültürü için değil, genel Türk kültürü için de üzerinde durulması gereken bir değerdir. Amacımız kalpakın, geçmişten günümüze dek süregelen bu değerler silsilesini tespit etmeye yönelik olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kırgız Kalpağı, Kutsal, Axis Mundi

HOLY KYRGYZS'S CALPACK

ABSTRACT

Calpack, in today's Kyrgyzstan, is not only defined as a head craft wore in towns which is remembered barely during national and religious bairams but also it emerged as a concrete sample of Kyrgyz national philosophy, which has been kept alive from mythological era to epic era and from epic era to present day by the colors it involved and the motifs it carried. Irregardless of the social statues, calpacks can be observed on nearly all Kyrgyz men's heads and even this particular feature of calpack makes it an important element to analyze not only for Kyrgyz culture but also for the common Turkish culture. Our aim is to determine the various values of calpack which have been survived from past to present.

Key Words: Kyrgyzs's Calpack, Holy, Axis Mundi

Türk Dünyasının en köklü boylarından biri olan Kırgız Türkleri, küreselleşme olarak adlandırılan ve milletlerin kültürünün iç içe geçtiği bir süreçte, içinde bulunduğumuz döneme ayak diremekte, geçmişten günümüze taşıdıkları kültürel varlıklarını tüm zorluklara rağmen korumaya çalışmaktadırlar. Yerle birlikte hayata en geç geçen Türk boyları arasında yer alan Kırgız Türkleri, kentleşme sürecini de en yavaş yavaş topluluklardan biridir. Kentleşme sürecinin Sovyet

* Yrd. Doç. Dr. Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü

** Ar. Gör. Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü

dönemiyle birlikte hız kazanmasına rağmen, hâlihazırda, destan dönemlerinde olduğu gibi Tanrı Dağlarının eteğinde(Ala Too) bozöylerinde (ota -çadır) hayatlarını devam ettiren Kırgızların varlığı bilinmektedir. Eri eski zaman tarzını ve kültürel değerlerini sadakatle günümüze taşıyan Kırgız

kıvrılmaya müsait ekilde yapılan millî ba giyimi” ekinde verilmektedir.

Kırgızların millî apkası olan kalpak; genç, ya lı bütün erkekler tarafından, özellikle kırsal kesimlerde yaygın olarak kullanılmaktadır. Kalpak beyaz renkli 4 parça üçgen ekindeki keçenin birle tirilmesiyle konik bir yapı olu turur. Kalpa ın ucu tam olarak birle tirilmeyip yukarıya do ru kıvrılabilir ki bu sıca a ve so u a kar ı daha iyi koruma sa lar. Kalpak her mevsimde kullanılabilir.

Kalpak 18. yüzyıldan önce, üçgen biçiminde iki parçanın birle tirilmesiyle yapılmı tır. Kenarlarına ba ka hiçbir renk i lenmeden yapılan bu kalpa ın, tepesinde püskülü de bulunmamaktadır. Daha sonraları kalpak, yukarıda da belirtti imiz gibi 4 parçanın birle tirilmesiyle yapılmaya ba lanmı tır. Bu de i imin yanı sıra, kenarlarına siyah, kırmızı, ye il gibi renkler eklenmeye ba lanmı tır. Bir ba ka de i im ise tepesinden, tam merkez noktasından bir püskülün sallandırılmasıdır.⁴

Bugün Kırgızistan’da kalpak, sadece millî ve dinî bayramlarda hatırlanan ve köylerde giyilen bir ba giyimi de il, ta ıdı ı renkler, üzerindeki motifler ve yapısı ile de mitolojik dönemden destan dönemine, destan döneminden günümüze kadar uzanan halk felsefesinin Kırgız Türklerince ya atılan en somut örneklerinden biridir. Kırgızistan’ın her yerinde, toplumsal statüsü ne olursa olsun hemen her Kırgız erke inin ba ında görebilece imiz kalpak, bu özellikleriyle sadece Kırgız kültürü için de il, genel Türk kültürü için de üzerinde durulması gereken bir de erdir.

Yukarıda kısaca bahsetti imiz bu özellikleri de göz önüne aldı ımızda kalpa ın Kırgız insanı ve kültürü için ne derece önemli bir giysi oldu u açıkça görülmektedir. Amacımız kalpa ın, geçmi ten günümüze dek süregelen bu de erler silsilesini tespit etmeye yönelik olacaktır.

Kırgızlarda çocukların evlenme ça ına kadar olan dönemde giydikleri kalpak motiflerinin ve püskülünün rengi ye ildir. Evlenme ça ına gelen gencin kalpa ının motifleri ve püskülü ise artık kızıl-kırmızıdır. Kız istemeye kızıl motifli kalpakla giden genç, kızı almayı ba arabilirse dünür tarafı ona siyah motifli bir kalpak (Küyöö Ba lık-Damat Ba lı ı) hediye eder. E er herhangi bir sebepten e ölür ve dul kalırsa, onun kalpa ının sadece kenar çizgileri siyah olur. Do al olarak de i en ve de i meye yüz tutan pek çok gelenek gibi artık

⁴ Kırgız Sovyet Ansiklopedisi, C. 3, Frunze(Bi kek) 1978, s.102.

kalpakların renklerine yüklenen anlamlar da unutulmaya başlandı ; farklı farklı renkte ve i lemelerde kalpaklar ortaya çıkmıştır.⁵

Bu renklerin sembolik anlamları üzerinde bir de erlendirme yapacak olursak u çıkarımlara ulaşabiliriz: Türk kozmolojisinde gö ün erkek; yerin ise di i olarak dü ünüldü ünü bilmekteyiz. Bunların ilk çocukları olarak dü ünülen gök gürültüsü/ya mur da yeni bir varlı ın do umu, yeni bir hayat demektir ve bundan dolayı olmalıdır ki bu ırkın unsuru a aç, rengi ise kök(mavi-ye il)tür.⁶ Yeni do an, ergenli e ulaşmamı olan çocu u temsil eden sembolik renk ye ildir. Ye il rengi, hayatın aslını, özünü temsil etmekle beraber yeni bir dönemi, yeni bir ba langıcı da sembolize etmektedir; bir nevi yaradılı ın tekrarıdır. Buradan çocukların neden ye il i lemeli kalpak giydi i anlaşılmaktadır.

Türk mitolojik sisteminde erkek olarak dü ünülen Gök unsurunun renklerinden biri ırlara göre koyu kıızıdır.⁷ Evlenme ça ına gelen gençlerin neden kıızıl renkli kalpak giydi i de buradan anlaşılmaktadır; yani artık evlenme ça ına gelen genç kıızıl renkli kalpa ıyla sembolik olarak erkek oldu unu da belirtmi olmaktadır. Bununla birlikte Emel Esin'in belirtti i gibi kainat simgesi olarak kabul edilen ota ın (bozüy) tam merkezinde bulunması ile merkez simgeci inin özelliklerine (daha sonra de inece iz) sahip olan ocak-ate in rengi de kıızıdır ve bu rengini Kırgız bayra ına vermiştir. Ocak aynı zamanda aile birli inin, verimlili in sembolüdür. Burada ek bilgi olarak unu da hemen belirtelim: “Çu döneminden itibaren ocak-ate gibi merkez simgelerinin ortadan kaybolu u”⁸ yıkılı ı, ele geçirili i, biz bunlara ota ı, tündü ü vb. di er merkez simgelerini de ekleyebiliriz, devletin sonuna delalet olarak görülüyordu.⁹

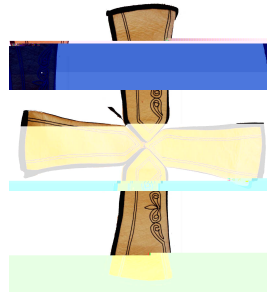
Erke in kızı almasıyla ona siyah motifli kalpa ın hediye edildi ini yukarıda belirtmi tik. Kırgızlar bunu kadın ve erke in bundan sonraki hayatlarının her zaman tek düze olmayacağına, iyi günler gibi kötü günlerle de kar ılaabileceklerine yormaktadırlar. Bu yorum bize de mantıklı gelmektedir. Bununla birlikte siyah-beyazdan dolayı; di i olarak dü ünülen yerin ırlara göre rengi ya ız(siyah)

⁵ Bk. www.kerben.org

veya sarıdır, aklımıza Emel Esin'in "evrenselci dikotomi" dedi i iki ilke dü üncesi de gelmektedir. Bilindi i gibi bu dü ünceye göre kainatın bütün tezahürleri gök ve yer_sub/v'un (yer-su yeryüzü) temsil etti i birbirine zıt; fakat birbirini tamamlayan iki evrensel nefesten olmaktadır. ki zıt ilkenin bir araya geli i hayatın özünü olu turmaktadır; ya amın kendisini te kil etmektedir. Aslında imdi verece imiz metin siyah ve beyazı çok daha iyi anlamamızı sa layacaktır:

"Bu kainatta üstteki gök parlaktır, altta ya ız yer karanlıktır. Güne tanrısı parlaktır, ay tanrısı karanlıktır, su karanlıktır. Er parlaktır, di i karanlıktır..."¹⁰ Bu metinden de anla ılaca ı üzere erkek yaruk (beyaz), di i kararık (kara)tır. Çin gelene inde de iki zıt ilkenin bir araya geli i ve birbirini tamamlaması siyah ve beyaz olarak Yin-Yang'te resmedilmektedir.

Kalpa ın tepe noktasında birbirine bitirilen dört parçadan olu turuldu unu ve buradan da bir püskülün sallandırıldı mı söylemi tik. Kırgızlar arasındaki bir inanı a göre bu dört parça yaratılı ın dört ana maddesi olan ate , su, hava ve topra ı sembolize eder. Bu da, dünyadaki insan hayatının temelini olu turan, Allah'ın kutsal hediyesi, vazgeçilemez bu dört madde, kalpa ı ba üstünde ta ıma zorunlulu unun açık ifadesidir. Kalpak bu anlamda, insanın akıl ve uurunun kayna ını her daim hatırlatan, Allah'ın Kırgızlara sundu u kutsal bir emanet olarak görülmektedir. Kalpa ın merkezinde birle en dört çizginin (Bu çizgiler ate , su, hava, topra ı simgelerler) ortasından çıkan püskül ise bir görü e göre gökyüzünden gelen nurları insanın beynine yerle tirir ve bu nurları güçlü bir ekilde tamamlar.¹¹

Resim 1

Bunu ba ka bir açıdan de erlendirecek olursak farklı bir sonuç da çıkarmak mümkündür. Dört parçayı açık bir ekilde yere

¹⁰ Bk. Emel Esin;age, s.23.

¹¹ Bk. www.kerben.org "Kırgızdardın Uluttuk Ba Kiyimderi" 28.04.2008.

açtı ımızda bir haç sembolü¹² çıkacaktır. (bk.resim1) Bunların ortasındaki; yani merkezdeki püskülü hayat a acı olarak de erlendirmemiz pek de zor olmayacaktır. Dört yön ve merkezi bir ba ka makalede inceledi imizden¹³ burada bunun üzerinde durmayaca ız; ama merkez ve merkezdeki püskül; yani bize göre hayat a acı sembolü üzerinde durmakta fayda var.

Bilindi i gibi hayat a acı gibi “da , alev, duman veya yere çakılmı kazıkl 77811 merkez dte. 310.04.48250 .: 07440259 04 üe-126717 011 047 (ay) n

eyden önce kutsal olanın, mutlak gerçekliğin bölgesidir. Benzer biçimde öteki bütün mutlak gerçeklik simgeleri de (yaşam ve ölümsüzlük açları, gençlik çemesi vb.) merkezde bulunmaktadır. Merkeze giden yol zorlu bir yoldur: ..Altın Post, Altın Elmalar, Hayat Otu'nu bulmak için girişilmi kahramanca ve tehlike dolu yolculuklar; kendi benliğini, varlığının merkezine giden yolu arayan kişinin zorlukları ve diğer birçokları. Yol zahmetlidir, tehlikelerle doludur, çünkü dünyadan kutsal olana, geçici ve yanıltıcı olandan gerçeklik ve ebediyete, ölümden yaşama, insandan tanrıya geçiş ayinidir. Merkeze ulaşmak kutsalla mayaya, erginleşmeye (inisiyasyon) hak kazanmaya eşittir... Yaratılış eylemi tezahür etmemiş olandan zahire, yaşama da, kozmolojik terimlerle kaostan kozmosa geçiş gerçekleştirebiliyorsa; yaratılış bir merkezde oluyorsa ve dolayısıyla cansızdan canlıya tüm varlık çentileri ancak esas olarak kutsal bir alanda varoluş kavuyabiliyorsa_bütün bunlar merkez simgeselini önemini gözler önüne sermektedir.”¹⁵

Kırgız kalpası ekil bakımından ayrıca Kırgızların keçeli çadırlarını da (bozü) anımsatmaktadır. Millî bir değer olarak bozüler, üstten görünüşleriyle Kırgız bayrağının asıl sembolünü oluşturur. Başka bir ifadeyle söyleyecek olursak bozülerin tepesinde yer alan ve merkez simgeselini ekil olarak da tam anlamıyla gösteren tündük Kırgız bayrağının tam ortasında yer almıştır. Bu görünüşün aynısı kalpağın üstten görünüşü de örtmektedir. (bk. Resim 2)

Kırgız Bayrağı

Tündük

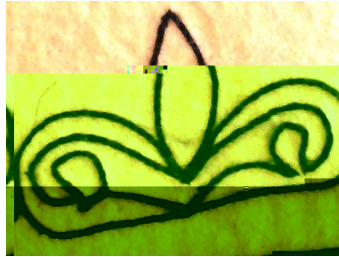
¹⁵ Mircea Eliade; Ebedî Dönüş Mitosu, (Çev: Ümit Altu), Mente Kitapevi, İstanbul, 1994, s. 31-33.

Kalpa ın Üstten Görünü ü

Resim 2

Kalpa ın yan taraflarındaki i lemelere de inecek olursak, Kırgızlar bu i lemelere Bolot Akmatov'a göre“Manas lemesi” adı vermektedirler. Kalpa ın yan taraflarına simetrik biçimde nak edilen bu i lemelere, Kırgızların aklın asıl sahibine; yani Allah'a kar ı boyun e mi liklerinin, kulluklarının ifadesi olarak açıklanmaktadır. Bu i lemelere aynı zamanda Kırgız insanının her zaman Allah'tan güç aldıklarının bir sembolü olarak da görülmektedirler.¹⁶ Kalpa ın üzerindeki bu i lemelere bir yandan da, birçok Türk sanat eserinde ve metinlerde sıkça gördü ümüz yeniden do u , dirili ve yaradılı sembolü olan lotus-nevruz¹⁷ çiçe i dir. Kalpak sadece üzerinde Nevruz çiçe i motifini ta ımakla kalmaz, ekil olarak da Nevruz çiçe ini anımsatır. (Bk. Resim 3)

¹⁶ Bk. Prof. Dr. Bolot Akmatov; " " Gazetesi, 04.02. 2005.

¹⁷ Lotus'un yeniden do u , dirili ve yaradılı sembolü olarak kullanılması hakkında bk. Ya ar Çoruhlu; Lotus konografisi ve Uygur Sanatında Yeri, Uluslar arası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, 4-7 Eylül 1989.

Resim 3

Tarihi süreç içerisinde kalpak çeşitlerinin sayısı olarak arttığını bilmekteyiz. Biz burada bütün çeşitleri ayrı ayrı tanıtmayıp birkaçı üzerinde duracağız. Boy liderlerini, beyleri sıradan halktan ayıran ve onların saygınlığını arttırdığına inanılan Bakay kalpaka boyu diğerlerinden uzundur ve uzaklardan daha kolay görülür. Ayrıca bunun üzerindeki motifler ve motifler arasına yerleştirilen tasarımlar, boncuklar bu kalpaka giyenin diğerlerine göre rütbesini, makamını da ayırt etmektedir. Bakay kalpak, itibar sahibi kişilere, aksakallara hediye edilir. Ama hediye edilen Bakay kalpak günlük olarak giyilmez, sadece büyük kutlamalarda giyilir. Örneğin; Dıykan Baba adı verilen ve Nevruzda at üstünde veya yaya olarak meydana gelerek, insanlara iyi talih, bereket getiren, hastalıkları ve kötülükleri kovan kutlu kişilerin bu kalpaka giydiği rivayet edilir.¹⁸ Bir de yöneticilerin, devlet büyüklerinin giydiği, motifleri de dahil tamamen beyaz olan bir kalpak çeşidi daha vardır. (bk. Resim 4)

Resim 4

Kalpaka ilgili birkaç tane de atasözü ve inancı burada belirtmek istiyoruz:

¹⁸ Bk. www.kerben.org "Kırgızdardın Uluttuk Ba Kiyimderi" 28.04.2008.

Kırgızlar kalpa ı çıkardıklarında onu alelade yere bırakmazlar; yattıklarında onu ba ı taraflarına koyarlar, hiçbir zaman ayak tarafına koymazlar.

Kalpaklı adama el kaldırılmaz.

Kalpa ı yere bırakmamak gerekir.

Kalpaklıyı öldürmek olmaz.

Kalpa ını yitirmen demek, ba ını yitirmen demektir.

Kalpa ını satman demek, aklını satman demektir.

Kalpak giysen hastalanmazsın, kışın ılık, yazın serin.¹⁹

Merkez sembolizminin pek çok unsurunu (nevrüz çiçe i, dört yön ve merkez, hayat a acı vb.) üstünde barındıran kalpak, bu yüzden Kırgız için kutsaldır ve bu kutsal ö eyi ba ında ta ıdı ından mıdır bilinmez Kırgızlar gittikleri her yeri “Ata Mekânı” olarak kabul ederler. Bunun sebebi ne olursa olsun Kırgız’ın ba ından kalpa ı eksik olmasın, gitti i her yer “merkez” olsun.

¹⁹ Bk. <http://janyzak.narod.ru/kitep/rsbk/01.htm> 28.04.2008.